

Πολιτισμική διαφορετικότητα και ελληνική παιδική λογοτεχνία: διαστάσεις, όψεις, προοπτικές ενός ζητήματος τέχνης, αγωγής και πολιτισμού στην Ελλάδα των αρχών του 21ου αιώνα

Αλέξανδρος Ακριτόπουλος
Καθηγητής Πανεπιστημίου Δυτικής Μακεδονίας
aakritop@uowm.gr

➤ ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Δεν θα επιμείνουμε τόσο στις ποικίλες κοινωνιολογικές, ανθρωπολογικές, εκπαιδευτικές έρευνες και μελέτες που προσέγγισαν την παρουσία της πολυπολιτισμικότητας στην ελληνική παιδική λογοτεχνία. Η λογοτεχνία, ως σημειώσουμε, αποτελεί ένα, μεταξύ άλλων,¹ σύστημα για τη διαμόρφωση της ταυτότητας ενός ατόμου και η μελέτη της υπήρξε διεπιστημονική. Η πολυπολιτισμικότητα (multiculturalism), δηλαδή η συνύπαρξη ανθρώπων με διαφορετικό πολιτισμό και ανθρώπων διαφόρων κοινωνικών κατηγοριών και πολιτισμικών στάσεων πέραν του κυρίαρχου και συμβατικού μέσα στους κόλπους της ίδιας κοινωνίας (εθνότητα, θρησκεία, γλώσσα, φύλο, σεξουαλικός προσανατολισμός, αναπηρία), δεν είναι κάτι καινούργιο στον ανθρώπινο πολιτισμό· εκείνο, όμως, που γενεαλογείται ευδιάκριτα ως κάτι που δεν υπήρχε εδώ και μερικές δεκαετίες στη χώρα μας, είναι η λογοτεχνική απεικόνιση της συνύπαρξης ανθρώπων με διαφορετικό πολιτισμό, όπως τον περιγράψαμε παραπάνω μέσα στον κορμό της ελληνικής λογοτεχνίας για παιδιά και νέους (πρωτότυπης και μεταφρασμένης).

Οι έρευνες, στις οποίες αναφερθήκαμε παραπάνω, υπήρξαν ενδιαφέρουσες κυρίως επειδή προσέφεραν η κάθε μια από τη δική της οπτική στην αποτύπωση ποικίλων πολιτισμικών διαστάσεων και στη διάχυσή τους στο ελληνικό αναγνωστικό κοινό (παιδικό και ενηλίκων). Και, λέγοντας πολιτισμικών διαστάσεων, εννοούμε των δημιουργικών και ιδεολογικών εκείνων συγγραφικών στάσεων που καθόρισαν τόσο τη δημιουργία ως λογοτεχνική παραγωγή όσο και την κριτική της αξιολόγηση στον χώρο της ελληνικής παιδικής λογοτεχνίας, με κυρίαρχο κοινωνικό και ιδεολογικό

1. Τα άλλα είναι η γλώσσα, η θρησκεία, το έθνος, η ιδεολογία, η ιστοριογραφία, η εκπαίδευση, το πολιτικο-κοινωνικό σύστημα, η κουλτούρα και τα Μέσα Μαζικής Επικοινωνίας.

κριτήριο την έννοια της διαφορετικότητας (ταυτότητα/εαυτός ~ ετερότητα/άλλος)². Η «διαφορετικότητα» (diversity, otherness) δεν αποτελεί ενδογενές λογοτεχνικό χαρακτηριστικό. Στην εννοιολογική βάση της είναι ανθρωπολογικό ή ανθρωπομορφικό χαρακτηριστικό, επομένως και κριτήριο αξιολόγησης. Μπορεί, όμως, να αποτελέσει θεματικό και ιδεολογικό χαρακτηριστικό για οποιαδήποτε τέχνη ή επιστήμη, επομένως και για την παιδική λογοτεχνία. Ο χρησιμοποιούμενος όρος «πολυπολιτισμική λογοτεχνία» (Καρασαββίδου, 2011; Γαβριηλίδου 2012), που αποδίδει τον αγγλικό «multicultural literature», είναι καταχρηστικός και ακυρολεκτεί. Γι' αυτό, ίσως αλλού, ο ίδιος αγγλικός όρος αποδίδεται και ως «διαπολιτισμική λογοτεχνία» (Γιαννικοπούλου, 2009).

Όλες τις αξιόλογες ερευνητικές εργασίες προηγούμενων δεκαετιών, που αφορούν στην πολυπολιτισμικότητα και τη λογοτεχνία για παιδιά και νέους, είναι δυνατόν να τις διακρίνουμε με βάση την κυρίαρχη θεώρηση της σχέσης που περιγράφουν, δηλαδή την πολιτισμική διαφορετικότητα μέσα από εκείνην τη λογοτεχνία για παιδιά και νέους που με λόγο ή με εικόνα ή και με τα δύο μέσα έκφρασης την περιγράφει συμβολικά και ιδεολογικά την αναδεικνύει ως περιεχόμενο. Όταν, λοιπόν, μια έρευνα εκκινεί από το θεματικό ή το ιδεολογικό χαρακτηριστικό της διαφορετικότητας, καθορισμένο και αξιολογημένο κοινωνιολογικά, πολιτικά ή ιδεολογικά (λ.χ. τα ανθρώπινα δικαιώματα, ο ρατσισμός),³ βρισκόμαστε μπροστά σε μια θεματική ή ιδεολογική κατηγοριοποίηση βιβλίων ή σε μια ανάλογη θεώρηση (κοινωνιολογική, ιδεολογική)⁴ της λογοτεχνικής παραγωγής της παιδικής λογοτεχνίας: όταν εκκινεί από καθαρά

2. Αν χρειαζόμασταν έναν συγγραφέα ως πρότυπο συγγραφικής στάσης, ζωής και έργου για την ιδέα της πολιτισμικής διαφορετικότητας, για την αναγκαιότητα του σύγχρονου ανθρώπου να κατανοήσει το νόημά της (τον άλλο) στη ρεαλιστική του διάσταση από ψυχολογική, κοινωνική και πολιτική άποψη, θα προέκρινα τον λιβανικής καταγωγής Αμίν Μασαλούφ, το έργο του οποίου παρουσιάζει σε μελέτη της η Γιώτα Γάτση (Γάτση, 2012).

3. Ιδεολογική και παιδαγωγική στόχευση έχουν οι συνταχθέντες κατάλογοι παιδικών βιβλίων από το *i-RED - Ινστιτούτο για Δικαιώματα την Ισότητα & την Ετερότητα* και τις Μ.Κ.Ο. *Δίκτυο για τα δικαιώματα του παιδιού* και *Κέντρο Παιδαγωγικής και Καλλιτεχνικής Επιμόρφωσης «Σχεδία»*. *Παιδικά βιβλία. Βλέποντας τον κόσμο με διαφορετικά μάτια. Κατάλογος παιδικών βιβλίων για τα δικαιώματα του παιδιού με την οπτική της διαφορετικότητας*. Δίκτυο για τα δικαιώματα του παιδιού (ΔΔΠ) - Εκδόσεις Ανατολικός, Αθήνα 2010.

4. Ενδιαφέρουσες είναι οι ερευνητικές διπλωματικές εργασίες: της Ελένης Τσεσμετζόγλου, που κινείται θεματικά στην αναπαράσταση του σημαντικού «άλλου» («η ετερότητα συνιστά αναπόσπαστο στοιχείο της ταυτότητάς μας») μέσα από στερεότυπα και την ανατροπή τους σε εικονογραφημένα κείμενα της παιδικής λογοτεχνίας, Αλεξανδρούπολη 2007 και της Γεωργίας Καρασαββίδου, η οποία επισημαίνει ότι οι περισσότερες μελέτες με θέμα την «πολυπολιτισμική παιδική λογοτεχνία» αναφέρονται στο εικονογραφημένο βιβλίο που απευθύνεται σε παιδιά νηπιακής και πρώτης σχολικής ηλικίας, Γεωργία Καρασαββίδου, «Παθητική και συνειδητή ιδεολογία στην παιδική πολυπολιτισμική λογοτεχνία», διπλωματική εργασία, Θεσσαλονίκη, Νοέμβριος 2011, σ. 8.

λογοτεχνικά χαρακτηριστικά (λ.χ. θέματα, ιστορία, χαρακτήρες, πλοκή ενός έργου)⁵ βρισκόμαστε στην καθαρά λογοτεχνική της θεώρηση. Δεν λείπουν βέβαια και ενδιάμεσες θεωρήσεις.⁶

Ένα από τα πιο καθοριστικά συστατικά χαρακτηριστικά της πολιτισμικής διαφορετικότητας είναι η γλώσσα,⁷ η οποία αποτελεί μέσο έκφρασης (και πρώτη ύλη) της λογοτεχνίας. Κατά συνέπεια, η πολυγλωσσία (η προφορική ή γραπτή πραγμάτωση, ομιλία ή γραφή, περισσότερων γλωσσών) αποτελεί βασικό συστατικό στοιχείο εννοιολόγησης της πολιτισμικής διαφορετικότητας στον σύγχρονο κόσμο· γι' αυτόν τον λόγο, θεωρείται σημαντικός παράγοντας διαμόρφωσης διαπολιτισμικής συνείδησης εντός και εκτός σχολείου. Η πρωταρχική σχέση γλώσσας και λογοτεχνίας και ο ρόλος της στη σχολική εκπαίδευση αποτέλεσε αντικείμενο ειδικών ερευνών. Μία από αυτές που εστιάζεται στην αφήγηση ιστοριών, θεμελιώδες και πρωταρχικό στοιχείο της ανθρώπινης επικοινωνίας στη ζωή και την τέχνη, είναι το πρόγραμμα ΠΙΝΟΚΙΟ (project P.IN.O.K.I.O). Το ενδιαφέρον του για τη λογοτεχνία είναι ότι η ερευνήτρια εστιάζει στη διανθρώπινη καθολικότητα της αφήγησης και προβάλλει την πρακτικότητα και λειτουργικότητα της αφήγησης στη «δημιουργία νοημάτων», θα προσθέταμε, και στην κατασκευή ταυτοτήτων και ιδεολογιών, χρησιμοποιώντας λαϊκά και επώνυμα παραμύθια, ελληνικά και ξένα (Γαβριηλίδου, 467- 469).

Η πρωταρχική σχέση γλώσσας και λογοτεχνίας και η πολυγλωσσία ως βασικό συστατικό στοιχείο πολυπολιτισμικότητας ανιχνεύεται και στο δημοτικό τραγούδι, ποιητική δημιουργία παραδοσιακών κοινωνιών, όπως είναι ο βαλκανικός χώρος, για να υπογραμμιστεί η θεμελιακή λειτουργία της αφήγησης ιστοριών σε κοινωνίες με κοινά στοιχεία πολιτισμού, όπως είναι η μετανάστευση, η ξενιτιά και/ή ο νόστος, αλλά και για να γίνει αντικείμενο διδασκαλίας στο σχολείο (λόγου χάριν ένα αφηγηματικό ποίημα, μια οικογενειακή ιστορία, σε επτά διαφορετικές γλώσσες) για τη διαμόρφωση διαπολιτισμικής συνείδησης στις σύγχρονες κοινωνίες (Ακριτόπουλος, 2014).

Ειδικότερα, όμως, εδώ θα προβάλλουμε, και όσο γίνεται πιο ουσιαστικά θα διερευνήσουμε, τη σχέση της λογοτεχνίας (που είναι η δημιουργία ιστοριών με ιδιαίτερα θέματα, με ατομικούς ή συλλογικούς χαρακτήρες) και της διαφορετικότητας (που

5. Αξιόλογες όσο και ενδιαφέρουσες τέτοιες μελέτες είναι του Ανδρέα Καρακίτσιου, «Διαπολιτισμικές αναγνώσεις παιδικών βιβλίων πολιτισμικής διαφορετικότητας» (Καρακίτσιος, 2014) και η προηγηθείσα της Αγγελικής Γιαννικοπούλου, «Άμεσα και έμμεσα ιδεολογικά μηνύματα στο διαπολιτισμικό εικονογραφημένο παιδικό βιβλίο» (Γιαννικοπούλου, 2009), και οι δύο αναφέρονται στο εικονογραφημένο παιδικό βιβλίο.

6. Ελένη Σεμερτζίδου, «Παιδική λογοτεχνία και «ετερότητα». Διαχρονικά στερεότυπα και προκαταλήψεις» στο http://arthrografia.blogspot.gr/2008/10/blog-post_3622.html, 28/8/17. Κουζέλη Χ., «Πολυπολιτισμική Κοινωνία και Παιδική Λογοτεχνία. Αντιμετωπίζοντας την ξενοφοβία μέσα από τα παιδικά βιβλία», pdf. Έλενα Μονογιού, «Αναλυτική λίστα παραμυθιών με θέμα τη διαφορετικότητα», pdf, 2013, monoyioue@hotmail.com

7. Μεγάλη συμβολή για την πολυγλωσσία στην Εκπαίδευση, πολυλεξικά, διγλωσσοί, πολύγλωσσοι οδηγοί, αποτελεί το «Εκπαιδευτικό υλικό για την υποστήριξη των προσφύγων -παιδιών και ενηλίκων» που προσφέρει το «Ελληνικό Παρατηρητήριο για τη διαπολιτισμική παιδεία και εκπαίδευση», στο <http://paratitirio.web.auth.gr>.

είναι η πολιτισμική διαφορά χρώματος, φύλου, γλώσσας, θρησκείας, κοινωνικής και ατομικής υπόστασης, ταυτότητας/ετερότητας, αναπηρίας) ως εκείνη τη δημιουργική στάση συγγραφέων και εικονογράφων που έχει στόχο την ανάδειξη της προ πολλού δεδομένης πλέον πολυπολιτισμικότητας στις κοινωνίες μας και τη δημιουργία μιας προσδοκώμενης διαπολιτισμικής συνείδησης στους αναγνώστες των βιβλίων τους.

Ας ξεκινήσουμε, όμως, από την αναζήτηση και τεκμηρίωση λογοτεχνικών κριτηρίων για τη διαφορετικότητα, εξετάζοντας, έτσι, την απεικόνιση της πολιτισμικής ταυτότητας ή/και ετερότητας χαρακτήρων, όπως αυτή υπάρχει κωδικοποιημένη μέσα σε λογοτεχνικά κείμενα που απευθύνονται σε αναγνώστες παιδιά και νέους και όχι όπως θα την προσδιορίζαμε ενδεχομένως, ξεκινώντας από την οπτική του εθνολόγου, του κοινωνιολόγου, του επικοινωνιολόγου, του παιδαγωγού κ.λπ. Τούτο δεν σημαίνει ότι υποβαθμίζουμε τη σημασία της διαφορετικότητας στην αγωγή και την εκπαίδευση, εφόσον το κοινωνικό ζήτημα της πολυπολιτισμικότητας έλκει αναγκαστικά το παιδαγωγικό ζήτημα της διαπολιτισμικότητας: «Αν ο Άλλος είναι ο διπλάνος μας στο θρανίο, το αίτημα της διαπολιτισμικής εκπαίδευσης είναι ήδη εδώ» (Collès, 1994). Κι, ακόμη, δεν σημαίνει ότι παραβλέπουμε τη σχέση και τον ρόλο της γλώσσας και της λογοτεχνίας στη διαμόρφωση διαπολιτισμικής συνείδησης. Το αντίθετο μάλιστα. Ό,τι ακολουθεί πιστεύουμε γράφεται με την πρόθεση να συμβάλουμε στην ορθότερη και αποτελεσματικότερη ανάδειξη αυτής της σχέσης.

Το 1987 κυκλοφόρησε από τις εκδόσεις «Λωτός» το βιβλίο του Χρήστου Μπουλώτη *Η παράξενη αγάπη του αλόγου και της λεύκας*, και, μετά από αλληπάλληλες επανεκδόσεις, το 2011, και από τις εκδόσεις Polaris με εικονογράφηση Φωτεινής Στεφανίδη (πρώτο ευρωπαϊκό βραβείο Pier Paolo Vergerio 1989). Το βιβλίο δεν συμπεριλήφθηκε στον κατάλογο «Παιδικά βιβλία με θέμα τη διαφορετικότητα, τα δικαιώματα του παιδιού και τον ανιρατσισμό» που εκπονήθηκε από το *i-RED - Ινστιτούτο για Δικαιώματα την Ισότητα & την Ετερότητα*, μολονότι η σύνταξη του καταλόγου ερευνητικά στόχευε σε ένα «Σχέδιο δράσης για την πρόληψη ή/και την καταπολέμηση του ρατσισμού και των διακρίσεων κάθε είδους, την ανάδειξη της σημασίας της διαφορετικότητας και την καταπολέμηση της βίας στα σχολεία» (ΕΣΠΑ 2007-2013). Όμως, το ίδιο βιβλίο συμπεριλήφθηκε στον προηγούμενο «Κατάλογο παιδικών βιβλίων για τα δικαιώματα του παιδιού με την οπτική της διαφορετικότητας» του προγράμματος *Κοινωνική συνοχή και σεβασμός στη διαφορετικότητα* που καταρτίστηκε από τις δύο Μ.Κ.Ο., το *Δίκτυο για τα δικαιώματα του παιδιού* και το *Κέντρο Παιδαγωγικής και Καλλιτεχνικής Επιμόρφωσης «Σχεδία»*, που εξέδωσαν οι εκδόσεις Ανατολικός (2010).

Στην ιστορία της «παράξενης αγάπης του αλόγου και της λεύκας», ο συγγραφέας υιοθετεί τον πανάρχαιο λογοτεχνικό τρόπο του ανθρωπομορφισμού: την έμφυτη τάση του ανθρώπου να βάζει τα ζώα και τα φυτά να μιλούν και να συμπεριφέρονται με ανθρώπινα συναισθήματα και προθέσεις. «Παρόλο, λοιπόν, που η φυσική υπόσταση των χαρακτήρων δεν είναι ανθρώπινη, μπορούμε να αντικατοπτρίσουμε στους ενδοκειμενικούς χαρακτήρες ανθρώπους που προέρχονται από διαφορετικά πολιτισμικά υπόβαθρα. Η απόδοση του διαφορετικού ενισχύεται και κυριαρχεί η αγάπη, ενώ η πραγματικότητα παρουσιάζει την πιο μαγική της εκδοχή» (Τσιγάλογλου, 2015). Η διαφορετικότητα θα έλεγα ότι τίθεται εδώ αρχετυπικά: ένα περήφανο και δυνατό άλογο

και μια εύθραυστη λεύκα κι, όμως, λυγερή, φαινομενικά σε τίποτε δεν μοιάζουν. Η αγάπη του Αλόγου και της Λεύκας είναι τόσο δυνατή που κατορθώνουν να μείνουν μαζί για πάντα, παρόλο που ήταν ένα ζευγάρι αταίριαστο, γιατί ούτε η Λεύκα ήθελε να γίνει άλογο, αφού αγαπούσε το φύσημα του αγέρα στα κλαδιά της, ούτε το Άλογο ήθελε να βγάλει ρίζες, γιατί του άρεσε να καλπάζει ελεύθερο στους αγρούς και τα λιβάδια. Ο αναγνώστης, διαβάζοντας την ιστορία, κατανοεί τη διαφορετικότητα και μέσα από την πλοκή της το γεγονός ότι καθένας από τους δύο αυτούς χαρακτήρες θέλει να μείνει ο εαυτός του και να μην αλλάξει. Η φαινομενικά ασύμβατη αυτή αγάπη θεμελιώνεται στην ελευθερία και την ομορφιά της διαφορετικότητας. Η διαφορετικότητά τους υπερβαίνεται με την αγάπη τους, όπως στην κοινωνία μας κάθε ανθρώπινη διαφορά υπερβαίνεται με την αποδοχή και την αλληλεγγύη, χωρίς όρους ταυτότητας ή άλλης δέσμευσης (συνύπαρξη). Ο ίδιος ο συγγραφέας αποτυπώνει το δόγμα μιας τέτοιας αγάπης ως εξής: «ο κόσμος είναι γεμάτος από “παράξενες” αγάπες, “παράξενες” στα μάτια των άλλων. Η αγάπη, στη γνήσια μορφή της, *δεν έχει ταυτότητα ούτε όρια, με άλλα λόγια αίρεται πάνω από νόρμες και παραδοσιακούς κανόνες* (εγώ υπογραμμίζω). Όταν ένα άλογο και μια λεύκα ερωτεύονται, όπως στην παραμυθένια ιστορία μου, τότε βιώνουμε την απόλυτη κατάφαση της ζωής, το πιο γλυκό δοξαστικό της» (Μπουλώτης, 2014).

Έχοντας ως κριτήρια την ελεύθερη σύλληψη της ιδέας της διαφορετικότητας (που η γραφή του Μπουλώτη και η εικονογράφηση του βιβλίου απεικονίζουν) και την ουτοπική ομορφιά της διαφορετικότητας που αυτός σκηνοθετεί στο έργο με τον τρόπο του μαγικού ρεαλισμού (Ακριτόπουλος, 2014), κι όχι την πολιτική, ιδεολογική ή εκπαιδευτική θεώρηση που θα επέβαλε ή θα θεωρούσε τη διαφορετικότητα ως μια κοινωνική δυστοπία (που θα έπρεπε να εξομαλυνθεί ή να επιλυθεί), έχουμε κατακτήσει με το νόημα της τέχνης το αισθητικό και το ιδεολογικό κριτήριο για τα λογοτεχνήματα ή τα βιβλία που μας μιλούν για την πραγματική αλλά και τη φανταστική στην κοινωνία μας διαφορετικότητα. Κι αυτήν ακριβώς θεωρώ ότι πρέπει να έχουμε ως γενικό πρότυπο και να την θεωρούμε ως το πιο αποδεκτό λειτουργικό πρότυπο αντιμετώπισης της πολυπολιτισμικής διαφορετικότητας μέσα στην κοινωνική μας πραγματικότητα. Μια παρόμοια, πλήρης και άμεση αποδοχή χωρίς δεσμεύσεις, προκαταλήψεις, εξομοιώσεις, αφομοιώσεις, εκφράζεται και στην αλληγορική ιστοριούλα για παιδιά προσχολικής και πρωτοσχολικής ηλικίας *Η Ζέβρα, ο Άσπρος και ο Μαύρος* του Κωστή Μακρή (Μακρής, 2013), όπου σε ένα λιβάδι τα τρία ζώα, μια ζέβρα και δύο αρσενικά άλογα, με διαφορετικά, άσπρο και μαύρο, χρώματα, παραπλέμποντας στις ανθρώπινες φυλές, συμβιώνουν, κάνουν παιδιά και χαίρονται τη ζωή, χωρίς προστριβές και αντιθέσεις, όπως φαίνεται και από το τέλος της ιστορίας: «Και όλοι μαζί βοσκούσαν στο λιβάδι, όπως το συνηθίζουν όλα τα άλογα. Άσπρα, μαύρα και ριγέ.»

Πολύ νωρίτερα (1981) και παραμένοντας στο εικονογραφημένο παιδικό παραμύθι, η ιστορία *η τερεζούλα-τοσηδούλα* του Ροντάρι, μεταφρασμένη από τη Ζέη, μας εισάγει σε μια διαφορετικότητα του χαρακτήρα και μας μεταφέρει σε μια διαφορετική κοινωνική στάση. Η μικρή πρωταγωνίστρια Τερέζα, που έχασε τον πατέρα της στον πόλεμο, από αντίδραση στην αδικία, δεν θέλει να κάνει τίποτε, ούτε να ψηλώσει (γι' αυτό και το όνομα Τερεζούλα-Τοσηδούλα της ηρωίδας). Θέλει να παραμείνει όπως

είναι. Πολύ γρήγορα, όμως, μετά την αρρώστια της μητέρας της, συνειδητοποιεί ότι η στάση αυτή δεν την οδηγεί πουθενά και σιγά-σιγά αρχίζει να μεγαλώνει, να ψηλώνει, για να βοηθήσει τη γιαγιά και τον μικρό αδελφό της, κάνοντας διάφορες δουλειές του σπιτιού. Ώσπου γίνεται μια όμορφη κανονική κοπέλα, όπως τα άλλα κορίτσια της ηλικίας της (εδώ η διαφορετικότητα αρχίζει να εξομαλύνεται). Όμως, δεν μένει εκεί. Όταν στο χωριό της καταφτάνει ένας ληστής και απειλεί τον κόσμο με αντάλλαγμα πολύ χρυσάφι, παίρνει απόφαση, μετά την απροθυμία των συγχωριανών της, να τον αντιμετωπίσει μόνη της. Ψηλώνει, γίνεται γίγαντας και διώχνει τον ληστή. Γίνεται ηρωίδα για το κοινό καλό. Και στο τέλος ξαναγίνεται ένα όμορφο κορίτσι, όπως όλα τα άλλα, που, όμως, ακολουθώντας μια πορεία ωρίμανσης και αφύπνισης, βοήθησε τον κόσμο να πολεμήσει την αδικία που υπάρχει και βέβαια για να γίνει καλύτερος (εδώ, όμως, η αποδοχή του διαφορετικού χαρακτήρα, άρα της όποιας διαφορετικότητας, γίνεται μετά από μια πραγματοποιημένη ηρωική πράξη). Η εκφρασμένη συγγραφική στάση (η ηρωίδα να κάνει μια ηρωική πράξη, όπως συμβαίνει και στα λαϊκά μαγικά παραμύθια) για την έκβαση της συγκεκριμένης ιστορίας στοιχειοθετεί ταυτόχρονα και ένα κριτήριο αντιμετώπισης της πολυπολιτισμικής διαφορετικότητας των ανθρώπων μέσα στην κοινωνική μας πραγματικότητα.

Το ίδιο παιδικό βιβλίο ανάμεσα σε άλλα συνεξετάζει ο Ανδρέας Καρακίσιος στη διεισδυτική μελέτη του για την πολιτισμική διαφορετικότητα στο παιδικό βιβλίο. Ο συγγραφέας μελετά την εκφρασμένη πολιτισμική διαφορετικότητα των βιβλίων σε σχέση με τα υπάρχοντα πρότυπα διαπολιτισμικής εκπαίδευσης, απαντώντας στο κεντρικό ερώτημα «πώς εγγράφεται στο παιδικό βιβλίο η πολυπολιτισμικότητα και η διαφορετικότητα;». Αντιβάλλοντας τη διαγραφή χαρακτήρων των ιστοριών με υπάρχοντα πρότυπα διαπολιτισμικής εκπαίδευσης ανά τον κόσμο, καταλήγει στο συμπέρασμα ότι οι χαρακτήρες των παιδικών βιβλίων που διαγράφονται ως διαφορετικοί άλλοτε αφομοιώνονται (τις περισσότερες φορές με τη συγγραφική τεχνική «της επίλυσης προβλήματος» για ήρωες με αναπηρίες, «όπου ο ήρωας με αναπηρίες αναπτύσσει μια δεξιότητα που τον κάνει αποδεκτό από την υπόλοιπη κοινωνία»), άλλοτε οι διαφορετικοί ήρωες συνυπάρχουν με τους άλλους, χωρίς η αποδοχή τους να περνάει «από εξαιρετικές πράξεις και κατορθώματα» (μοντέλο επαφής) κι άλλοτε προβάλλεται η ειρηνική συνύπαρξη ανθρώπων με ποικίλες διαφορές, με δεδομένη την αποδοχή των διαφορετικών χαρακτήρων (μοντέλο πολιτισμικής μεταβολής). Μάλιστα, καταλήγει στο ότι, εφόσον οποιαδήποτε μορφή «προσαρμογής» της διαφορετικότητας σχετίζεται πάντοτε με τη νόρμα της κυρίαρχης ομάδας, μέσα στο σχολείο ή έξω από αυτό, οι τρόποι με τους οποίους γράφονται τέτοια βιβλία θα είχαν αλλάξει προς την ελεύθερη και χωρίς άλλους όρους συνύπαρξη των διαφορετικών ανθρώπων, αν η κυρίαρχη νόρμα προσαρμοζόταν στην όποια υπάρχουσα διαφορετικότητα -το αντίθετο βέβαια συμβαίνει στην κοινωνική μας πραγματικότητα. Ο μελετητής, όμως, εντοπίζει μια τέτοια γραφή σε παιδικά βιβλία και αναδεικνύει την ποιοτική αλλαγή της γραφής του εικονογραφημένου παιδικού βιβλίου, με στόχο να υποδείξει ως καλύτερα αυτού του είδους τα βιβλία στο παιδικό αναγνωστικό κοινό (Καρακίσιος, 2014).

Πιο άμεσα λογοτεχνική φαίνεται να είναι η κριτική ανάλυση της Αγγελικής Γιαννικοπούλου, εστιασμένη στα ιδεολογικά μηνύματα, έμμεσα ή άμεσα, εμφανή ή υπέρ-

ποντα, που εκπέμπουν τα εικονογραφημένα παιδικά βιβλία. Με εργαλείο ανάλυσης τα εγγενή λογοτεχνικά χαρακτηριστικά των βιβλίων (γλώσσα, θέμα, αφηγηματική φωνή, πλοκή, χαρακτήρες, εστίαση), που επεκτείνονται και στα εικονογραφικά αφηγηματικά χαρακτηριστικά τους, στοχεύει να αναδείξει τόσο την ιδεολογική και εκπαιδευτική τους χρησιμότητα (διαπολιτισμικότητα) όσο και τη λογοτεχνική τους ποιότητα· ειδικότερα, η ερευνήτρια ασχολείται με τα θεματικά λεγόμενα βιβλία (issue books), διαβλέποντας μια υπέρπουσα συγγραφική πρόθεση: «από την εντονότατη επιθυμία παρόμοιων κειμένων να επικοινωνήσουν σαφώς και ευκρινώς τα «προοδευτικά» ιδεολογικά τους μηνύματα» (Γιαννικοπούλου, 2009). Και με βάση την προαναφερθείσα μέθοδο καταλήγει ότι η «συνολική εξέταση» κάνει φανερό ότι η όποια διαμορφωμένη στα εν λόγω βιβλία ιδεολογία (συνολικό νόημα διαρθρωμένο όχι μόνο από το τι λέγεται αλλά και από το πώς αυτό λέγεται) τελικά πολλές φορές υποσκάπτεται, επειδή η λογοτεχνική γλώσσα ακολουθεί «όχι ιδιαίτερα επιτυχημέν[α] κλισέ» και το κείμενο ως μη ανοιχτό (καθότι στοχεύει σε ένα συγκεκριμένο, λ.χ. αντιρατσιστικό μήνυμα) δεν κατορθώνει, λόγω γλωσσικής ή λογοτεχνικής αδυναμίας, να διευρύνει τον ορίζοντα προσδοκιών των αναγνωστών, με αποτέλεσμα να αστοχεί και στη διαπολιτισμική αγωγή στην οποία, αρχικά, στόχευε.

Θεωρώ ότι και οι δύο αυτές μελέτες, ενωρίτερα και της Μένης Κανατσούλη, με ανάλογες επισημάνσεις και μεθόδους με τις οποίες απεικονίζεται η αναπηρία σε εικονογραφημένα παιδικά βιβλία (Κανατσούλη, 1994, 2002), επιχείρησαν τον συσχέτισμό της λογοτεχνικής παραγωγής για παιδιά, μεταξύ άλλων, και με την Εκπαίδευση. Επίσης, τόνιζαν την ενδεχομένως αρνητική επίδραση της εκπαιδευτικής πρόθεσης στο συγγραφικό αποτέλεσμα του εικονογραφημένου παιδικού βιβλίου και συνέβαλαν με τον τρόπο αυτόν στη διαμόρφωση κριτηρίων καλής γραφής.

Περνώντας τώρα από το εικονογραφημένο παραμύθι στο παιδικό διήγημα, το αφήγημα του Σπύρου Τσίρου «Το αρμενάκι της ελπίδας» (1978) από την ομώνυμη συλλογή διηγημάτων, που απέσπασε τιμητική διάκριση του Υπουργείου Πολιτισμού και Επιστημών (1979), θα είναι ένα ακόμη δικό μας παράδειγμα παιδικού λόγου για τη διαφορετικότητα που μας δίνεται από τον αφηγητή της ιστορίας και από τον κεντρικό χαρακτήρα, δύο παιδιών της ίδιας ηλικίας από την ίδια γειτονιά της Αθήνας. Ο αδιαφιλονίκητος ήρωας, ο Αράμ το «Αρμενάκι», μας εισάγει στην εθνοπολιτισμική διαφορετικότητα. Εκτός, όμως, από την περιγραφή του αγοριού με τα τυπικά χαρακτηριστικά χρώματα της εθνότητάς του στο πρόσωπο (μελαχρινό, μαύρα μάτια, ελιά στο μάγουλο) και την εκτενή αναφορά στη γλώσσα (περίπου σαράντα αρμενικές λέξεις και εκφράσεις με την ελληνική τους απόδοση εμφανίζονται στο ενδεκασέλιδο διήγημα), ο συγγραφέας περιγράφει και ένα άλλο χαρακτηριστικό της διαφορετικότητας του Αράμ (δεν αντέχει να βλέπει τα πουλιά σε κλουβί, γιατί τα θεωρεί φυλακισμένα), ατομικό χαρακτηριστικό ταυτότητας ενός παιδικού ψυχισμού που συνδέεται με την ιστορία (γενεοκτονία-προσφυγιά, 1915) και τον πολιτισμό των Αρμενίων. Ο συγγραφέας σκηνοθετεί μια παράτολμη (κι όμως ηρωική) πράξη για τον παιδικό ήρωα του διηγήματός του, ώστε, όπως αναρωτιέται στο κείμενο ο συνομήλικός του αφηγητής, από «παράξενο παιδί ή ταξιδευτή της φαντασίας» να γίνει οικείος του αλλά και αγαπητός πρεσβευτής της ελευθερίας στους αναγνώστες του (Ακριτόπουλος, 258-276). Απελευθερώνει,

λοιπόν, τότε ο Αράμ όλα τα πουλιά που ένας κυνηγός έχει μαζέψει στο σπίτι του, στη γειτονιά των παιδιών, στου Γκύζη. Και μαζί με τα απελευθερωμένα πουλιά (συμβολική πράξη) αισθάνεται και αυτός ελεύθερος και συνακόλουθα ο αναγνώστης της ιστορίας του. Αναμφίβολα, η ποιητική της διαφορετικότητας του Τσίρου, με όχημα τη συμπάθεια και την παιδική συντροφικότητα, διαμορφώνει κλίμα κοινωνικής αποδοχής του διαφορετικού με τη διεκπεραίωση μιας ηρωικής πράξης (απελευθέρωση των πουλιών): όλα αυτά, όμως, αρκετά ενωρίς, στα τέλη της δεκαετίας του εβδομήντα οπότεν δεν τίθεται ακόμη η διαφορετικότητα ως επείγον ζητούμενο της εκπαιδευτικής μας πραγματικότητας, και με ένα λογοτεχνικό είδος που από τότε ακόμα άρχισε να υποχωρεί μπροστά στην επικράτηση του εικονογραφημένου παιδικού βιβλίου.

Από το διήγημα, περνώντας τώρα στο παιδικό μυθιστόρημα, θα ανατρέξουμε σε παλιότερες μελέτες για τη διαφορετικότητα και στο πώς αυτή ως ιδέα απεικονίζεται σε παιδικά και νεανικά (εφηβικά) μυθιστορήματα. Σε μια πρώτη έρευνα, με υλικό δεκαετιών παιδικά και νεανικά μυθιστορήματα και μία νουβέλα που δημοσιεύτηκαν από το 1982 έως το 2004, η πολιτισμική διαφορετικότητα συναρτάται με τη μετανάστευση, η οποία πολλές φορές προκαλείται βίαια κυρίως από τους πολέμους (οικονομικοί, πολιτικοί πρόσφυγες).⁸ Ταυτόχρονα, όμως, διερευνώνται και οι αφηγηματικές τεχνικές, η οπτική γωνία (εστίαση), μέσα από τις οποίες απεικονίζεται η διαφορετικότητα. Ο παιδικός και νεανικός λόγος με ομοδιηγητική αφήγηση προτιμάται σε σχέση με την ετεροδιηγητική αφήγηση από συγγραφείς στα γραμμένα τις τελευταίες τρεις δεκαετίες παιδικά και νεανικά μυθιστορήματα, συγγραφική επιλογή που σηματοδοτεί την εξής εξέλιξη, να συζητηθεί και να αναδειχθεί αποτελεσματικότερα η διαφορετικότητα στη χώρα μας μέσα από την παιδική και νεανική οπτική (Ακριτόπουλος, 2006).

1. Χατζηχάννα, Φιλίσσα. *Η Ντιντόν, ο Παβελάκης μου κι εγώ*, (παιδικό μυθιστόρημα), Κέδρος 1982.
2. Καραγιάννη-Τόλκα, Ματούλα. *Το Τουρκάκι, εγώ, και τ' Αραπάκι*, (παιδικό μυθιστόρημα), Άγκυρα 1982.
3. Γρηγοριάδου-Σουρέλη, Γαλάτεια. *Παιχνίδι δίχως κανόνες*, (νεανικό μυθιστόρημα), Πατάκης 1982.
4. Κλιάφα, Μαρούλα. *Ο κόσμος βαριέται να διαβάζει θλιβερές ιστορίες*, (παιδικό μυθιστόρημα), Κέδρος 1986.
5. Γκέρτζου-Σαρρή, Άννα. *Το λέγαν Ξάστερο* (νεανικό μυθιστόρημα), Κέδρος 1986.

8. Σε ελληνικά και γαλλικά παιδικά μυθιστορήματα (Ελένη Δικαίου, *Τα κοριτσάκια με τα ναυτικά* (Ακρίτας, 1991; Πατάκης 2000), από 9 έως 15 ετών, γαλλική μετάφραση από την Marie-Christine Anastassiadi, *Que demain soit un jour de bonheur*, Neuf de l' Ecole de loisirs, 1994. Τόνια Χιώνη, *Φαίδρα. Η Βουρλιώπσσα*, Εκδόσεις Εντός Αθήνα, 2004. Allain Glykos, *Manolis de Vourla* (2005), από 14 ετών. Το ίδιο έργο κυκλοφορεί και με τη μορφή *graphic novel*. Azouz Begag, *L' île des gens d' ici* (2006), από 13 ετών. Eglal Errera, *Les premiers jours* (2002), από 9 ετών. Brigitte Smadja, *La tarte aux escargots* (2007, από 9 ετών) παραπέμπει μια νεότερη μελέτη με θέμα την πολιτισμική διαφορετικότητα που γεννιέται από τη μετανάστευση (οικονομική, πολιτική, αναγκαστική) και τίθεται ως θεματική ενότητα διδασκαλίας της λογοτεχνίας στην Εκπαίδευση (Ακριτόπουλος 2016).

6. Ψαραύτη, Λίσα. *Το διπλό ταξίδι*, (νεανικό μυθιστόρημα), Πατάκης, Αθήνα 1987.
7. Πυλιώτου, Μαρία. *Τα δέντρα που τρέχουν*, (παιδικό μυθιστόρημα), Καστανιώτης 2^η1988.
8. Σωτηράκου, Πίσα. *Το φουστάνι της Κλεοπάτρας* (παιδικό μυθιστόρημα), Πατάκης 1991.
9. Κλιάφα, Μαρούλα. *Δύσκολοι καιροί για πρίγκιπες* (παιδικό μυθιστόρημα), Καστανιώτης 1992.
10. Καρατζαφέρη, Ιωάννα. *Η Τέτη και οι άλλοι* (παιδικό μυθιστόρημα), Σύγχρονη Εποχή 1992.
11. Lacq, Gil. (Μτφ. Κ. Δ. Βαβρίας), *Η Σαντάλ και οι άλλοι* (παιδικό μυθιστόρημα), Παπαδόπουλος 1992.
12. Σαραντίτη, Ελένη. *Κάποτε ο κυνηγός* (νεανικό μυθιστόρημα), Καστανιώτης 1996.
13. Τραγάκης, Στρατής. *Σαρακίνικο* (παιδική νουβέλα), Κέδρος 1996.
14. Χαραλάμπους, Αγνή. *Η άλλη αδελφή* (παιδικό μυθιστόρημα), Παρατηρητής 1997.
15. Σεχίδου, Όλγα. *Η Έλσα και οι άλλοι* (παιδικό μυθιστόρημα), Παρατηρητής 2001.
16. Σεχίδου, Όλγα. *Η Έλσα και ο... σοκολάτα με...γάλα!* (παιδικό μυθιστόρημα), Παρατηρητής 2002.
17. Πέτροβιτς-Ανδρουσοπούλου, Λότη. *Τα τέρατα του λόφου* (νεανικό μυθιστόρημα), Πατάκης 2002.
18. Ψαραύτη, Λίσα. *Όνειρα από μετάξι* (νεανικό μυθιστόρημα), Πατάκης 2002.
19. Κοντολέων, Μάνος. *Μια ιστορία του Φιοντόρ* (νεανικό μυθιστόρημα), Πατάκης 2004.

Ανατέμνονται, έτσι, μέσα από τον μυθιστορηματικό λόγο αυτής της περιόδου η πολιτισμική ετερότητα ημεδαπών πολιτών κάθε ηλικίας, κυρίως όμως αγοριών και κοριτσιών: Τσιγγάνοι- μη Τσιγγάνοι Έλληνες (βλ. τους αριθμούς 4, 8, 9, του παραπάνω καταλόγου), η ετερότητα αλλοδαπών πολιτών στην Ελλάδα ή στην Ευρώπη ή αλλού (βλ. τους αριθμούς 1, 2, 16, 17), οι κοινωνικές, οι τοπικές (αστικές και της υπαίθρου), οι ατομικές διαφορές πολιτών στην Ελλάδα (βλ. τους αριθμούς 10, 11, 15, 18), ο κοινωνικός ρατσισμός στην Ελλάδα ή την Ευρώπη (βλ. τους αριθμούς 15, 17, 18), η θρησκευτική διαφορετικότητα στην Ελλάδα (βλ. αριθμό 2, 5, 6), η εθνική ή εθνοτική διαφορετικότητα στην Ελλάδα (βλ. τους αριθμούς 2, 3, 5, 6, 7, 14) και εξάγονται τα παρακάτω συμπεράσματα που αφορούν σε στάσεις γηγενών απέναντι σε μετανάστες ήρωες: 1. Στο σκηνοθετικό πλαίσιο των επιμέρους ιστοριών, οι μετανάστες, οι πολιτικοί ή οικονομικοί πρόσφυγες αντιμετωπίζονται, αν όχι αρνητικά, με κάθε επιφύλαξη από την ελληνική κοινωνία, με εξαίρεση κυρίως τη δημόσια εκπαίδευση που κινείται με αργούς ρυθμούς αλλά προς τη θετική κατεύθυνση. 2. Μέσα στο πλαίσιο αυτό, οι συγγραφείς της παιδικής λογοτεχνίας δημιουργούν χαρακτήρες που από τη φύση τους (παιδιά-νέοι-έφηβοι) αντιτίθενται σε κοινωνικές συμβάσεις και στερεότυπα. Οι ήρωες αυτοί με τη στάση τους μέσα από την πλοκή κάθε ιστορίας αποδομούν κάθε είδους κοινωνικά στερεότυπα, προβάλλοντας μια θετική εικόνα του ξένου, του σημαντικού «άλλου», δηλαδή του εθνικά, πολιτισμικά, πολιτικά, θρησκευτικά, υπαρξιακά, ψυχοσωματικά «άλλου» ανθρώπου που κατοικεί δίπλα μας ή ενδημεί μέσα μας. 3. Πολλές φορές οι κεντρικοί χαρακτήρες έρχονται σε διαρκή

σύγκρουση με το περιβάλλον τους (οικογενειακό, κοινωνικό, πολιτισμικό, εθνικό) και από αυτήν τη σύγκρουση προκύπτει η αποδοχή του διαφορετικού «άλλου» και αναδύεται μια διαπολιτισμική συνείδηση που αρχίζει να αποδέχεται και να σέβεται τη διαφορετικότητα στο κοινωνικό σώμα, θέτοντας με τον τρόπο αυτόν τα θεμέλια μιας νέας αγωγής που βασίζεται στη διαμόρφωση διαπολιτισμικής συνείδησης (Ακριτόπουλος, 2008).

Τέλος, σημαντική αλλαγή –που, όμως, δεν ανατρέπει κυρίαρχα σχήματα και κατεστημένες εικόνες της πολιτισμικής διαφορετικότητας ήδη υπάρχουσες στην ελληνική κοινωνική πραγματικότητα- αποτελεί η συγγραφή από ομάδες εργασίας (ορισμένες από το Παιδαγωγικό Ινστιτούτο) Ανθολογίων Λογοτεχνικών Κειμένων για τη σχολική εκπαίδευση (Δημοτικό) την αμέσως επόμενη περίοδο, δηλαδή μέσα στην πρώτη δεκαετία του εικοστού πρώτου αιώνα (για την Ε΄ και ΣΤ΄ Δημοτικού, το έτος 2003, για την Α΄ και Β΄, Γ΄ και Δ΄ Δημοτικού, το έτος 2006) με λογοτεχνικά κείμενα παιδικής λογοτεχνίας που ανέρχονται στην αρχή της Μεταπολίτευσης και καταλήγουν στην πρώτη δεκαετία του εικοστού πρώτου αιώνα. Στα κείμενα αυτά, ποιητικά και πολλά άλλα αποσπασματικά πεζά, η διαφορετικότητα παρουσιάζεται με ισχυρή επί του θέματος αντιπροσώπευση στο σύνολο των κειμένων. Το αποτέλεσμα της ανθολόγησης των υπαρχόντων σχετικών με τη διαφορετικότητα κειμένων είναι από τη μια η τελευταία να παρουσιάζεται ανεπαρκώς και μέσα σε κειμενικά συμφραζόμενα εθνοκεντρισμού και ευρωκεντρισμού και από την άλλη, με την καλλιέργεια κλίματος ανοχής και φιλίας, συνειδητά να προβάλλεται ως αποδεκτή και σεβαστή στους αναγνώστες-μαθητές, τους αυριανούς συνειδητούς Έλληνες πολίτες (Ακριτόπουλος, 2014).

Βιβλιογραφία

- Akritopoulos, Al. (2006). "Greek Children's Literature: Immigration and Diversity", εισήγηση. Στο *Διεθνές Συνέδριο «Exploring Cultural Perspectives», της International Cultural Research Network* σε συνεργασία με την Παιδαγωγική Σχολή του Α.Π.Θ. που πραγματοποιήθηκε στη Θεσσαλονίκη (10-16/7/2006).
- Akritopoulos, Al. (2014). "Seven Languages one Poem: Poetry as Leaven for multi-/inter-cultural Education". In *Conference Proceedings "Education across borders"*, Florina 5-7 October, 2012, στον ιστοχώρο του Διεθνούς Συνεδρίου www.edu.uowm.gr/side/EduCbr/proceedings, pp. 428-432.
- Akritopoulos, Al. (2014). "The image of the 'other' in the *Anthologies of Literary Texts* of Greek prime education". In *The Image of the "Other"/ the Neighbour in the Educational Systems of the Balkan Countries (1998-2013). Proceedings of the 16th Conference of Balkan Society for Pedagogy and Education (Thessaloniki 26-29 September 2013)*, edited by B. Goudiras and M. Rantzou, University of Macedonia Press, pp. 319-331.
- Collés, L. (1994). *Littérature comparée et reconnaissance interculturelle*, De Boeck-Duculot, p. 150.
- Ακριτόπουλος, Αλ. (2008). «Όψεις διαπολιτισμικής συνείδησης: Ταυτότητα και ετερότη-

- τα σε νεανικά/εφηβικά μυθιστορήματα της μεταπολιτευτικής περιόδου (1974-2002)». Στο Ε. Χοντολίδου, Γ. Πασχαλίδης, Κ. Τσουκαλά, Α. Λάζαρης, Ελληνική Σημειωτική Εταιρία (Επιμ.), *Διαπολιτισμικότητα, παγκοσμιοποίηση και ταυτότητες*. Αθήνα: Gutenberg, σσ. 498-511.
- Ακριτόπουλος, Αλ. (2009). «Βία, ρατσισμός, και εγκληματικότητα στο σύγχρονο νεανικό μυθιστόρημα». Στο Τ. Τσιλιμένη (Επιμ.), *Σύγχρονα κοινωνικά θέματα στην ελληνική παιδική και νεανική λογοτεχνία*. Βόλος: Εκδόσεις Εργαστηρίου Λόγου και Πολιτισμού Πανεπιστημίου Θεσσαλίας, σσ. 77-90.
- Ακριτόπουλος, Αλ. (2010). «Ομοδιηγητική αφήγηση και παιδική ηλικία στη διηγηματογραφία του Σπύρου Τσίρου». *Φιλολογος, τεύχος 140*, 258-276.
- Ακριτόπουλος, Αλ. (2014). «Στοχαστικότητα και Ουτοπία στην Παιδική Λογοτεχνία του Χρήστου Μπουλώτη». Στο *Αναστοχασμοί για την παιδική ηλικία*. Αθήνα: εκδόσεις Ζυγός, σσ. 1371-1373.
- Ακριτόπουλος, Αλ. (2016). «Η διδασκαλία της λογοτεχνίας με τη μέθοδο της λογοτεχνικής δικτύωσης: δικτύωση γύρω από τη θεματική ενότητα «οι πρόσφυγες». Στο *10ο Πανελλήνιο Συνέδριο Παιδαγωγικής Εταιρείας Ελλάδας «Λογοτεχνία και Παιδεία»*, 4-6 Νοεμβρίου 2016, Σχολή Επιστημών Αγωγής-Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων.
- Ανθολόγιο Λογοτεχνικών Κειμένων Α΄ και Β΄ Δημοτικού* (Το Δελφίνι), Βιβλίο Μαθητή Α΄ και Β΄ Δημοτικού, 2006.
- Ανθολόγιο Λογοτεχνικών Κειμένων Γ΄ και Δ΄ Δημοτικού* (Στο σκολείο του κόσμου), Βιβλίο Μαθητή Γ΄ και Δ΄ Δημοτικού, 2006.
- Ανθολόγιο Λογοτεχνικών Κειμένων Ε΄ και ΣΤ΄ Δημοτικού* (Με λογισμό και μ' όνειρο), Βιβλίο Μαθητή Ε΄ και ΣΤ΄ Δημοτικού, 2003.
- Γαβριηλίδου, Σ. (2012). «Project P.I.N.O.K.I.O: Καινοτόμες μαθητικές δραστηριότητες: το κλειδί για τη διαπολιτισμικότητα και την κοινωνική συμμετοχή». Στο Γ. Ανδρουλάκης, Σ. Μητακίδου & Ρ. Τσοκαλίδου (Επιμ.), *Πρακτικά 1^{ου} Διεθνούς Συνεδρίου «Σταυροδρόμι Γλωσσών & Πολιτισμών: Μαθαίνοντας Εκτός Σχολείου»*, Πολύδρομο, Παιδαγωγική Σχολή - ΑΠΘ, 2012, σσ. 463-473.
- Γάτση, Γ. (2012). «Ο Αμίν Μααλούφ και το έργο του, γέφυρα συνένωσης του αραβικού και δυτικού κόσμου: Γλώσσα και Λογοτεχνία για την κατανόηση του Άλλου και την δημιουργία ενός κόσμου πολυπολιτισμικού». Στο Γ. Ανδρουλάκης, Σ. Μητακίδου & Ρ. Τσοκαλίδου, *Πρακτικά 1ου Διεθνούς Συνεδρίου «Σταυροδρόμι Γλωσσών & Πολιτισμών: Μαθαίνοντας Εκτός Σχολείου»*, Πολύδρομο, Παιδαγωγική Σχολή - ΑΠΘ, 2012, σελ. 416-422.
- Γιαννικοπούλου, Α. (2009). «Άμεσα και Έμμεσα Ιδεολογικά Μηνύματα στο Διαπολιτισμικό Εικονογραφημένο Παιδικό Βιβλίο». *keimena.ece.uth.gr*, Τεύχος 9, σ. 3, pdf 1-15.
- Κανατσούλη, Μ. (1994). «Ο ρατσισμός στο ελληνικό παιδικό βιβλίο». Στο Α. Κατσίκη-Γκίβαλου (Επιμ.), *Παιδική Λογοτεχνία: Θεωρία και Πράξη*. Τόμος 2^{ος}. Αθήνα: Καστανιώτης, σσ. 196-215.
- Κανατσούλη, Μ. (2002). *Αμφίσημα της παιδικής λογοτεχνίας*. Αθήνα: Σύγχρονοι Ορίζοντες.
- Καρακίτσιος, Α. (2014). «Διαπολιτισμικές αναγνώσεις παιδικών βιβλίων πολιτισμικής διαφορετικότητας». *keimena.ece.uth.gr/main/t19/02-karakitsios.pdf*, τεύχος 15, 2014, σσ. 1-12, pdf.

- Μακρής, Κ. (2013). *Η Ζέβρα, ο Άσπρος και ο Μαύρος*. PQ. pdf, 08 Απριλίου 2013, σ. 2.
- Μπιρμπίλη, Μ. (2014). «Χωρίς το γράψιμο δεν υπάρχω», συνέντευξη του Χρήστου Μπουλώτη, 2014. Ανακτήθηκε στις 22 Δεκεμβρίου 2017, από: www.elniple.com/.
- Μπουλώτης, Χ. (2002). *Η παράξενη αγάπη του αλόγου και της λεύκας*, Λωτός, 1987. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 62002, Polaris 2011.
- Ροντάρι, Τζ. (1981). *Η τερεζούλα-τοσηδούλα και άλλα παραμύθια* (Μτφ. Άλκη Ζέη). Αθήνα: Κέδρος.
- Τσεμετζόγλου, Ελ. (2207). «Η αναπαράσταση του Άλλου σε εικονογραφημένα κείμενα παιδικής λογοτεχνίας» (Διπλωματική εργασία). Αλεξανδρούπολη 2007. Διαθέσιμο στο: repo.lib.duth.gr/jsrui/bitstream/123456789/1073/1/EA924.PDF.
- Τσιγάλογλου, Στ. (2015). *Ο Μαγικός Ρεαλισμός στο έργο του Χρήστου Μπουλώτη* (Διπλωματική εργασία). Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Ρόδος, σ. 43.
- Τσίρος, Σπ. (1978). *Το αρμενάκι της ελπίδας*. Αθήνα: Κέδρος, σσ. 13-23.